

dr inż. arch. Anna Mielnik, Prof. PK, dr inż. arch. Marek Początko
Katedra Projektowania Architektonicznego, Wydział Architektury Politechniki
Krakowskiej

Casa del Portuale – opuszczone arcydzieło brutalizmu

Casa del Portuale - Abandoned Masterpiece of Brutalism

Streszczenie

W niniejszym esej zagadnienie betonu architektonicznego zostaje analizowane poprzez „studium przypadku” ważnego dla włoskiej architektury brutalistycznej *Casa del Portuale* w Neapolu. Dom Portowy autorstwa Aldo Loris Rossi’ego, budynek przeznaczony dla pracowników portu, wzniesiony został w latach 1968-1980. Ta megastruktura stanowiąca punkt orientacyjny widoczny od strony morza, od strony lądu jest fizycznie odizolowana, niewidoczna i niedostępna, ukryta wśród portowych budowli. Monumentalna bryła z surowego betonu i szkła o bardzo skomplikowanej, rozbudowanej, rzeźbiarskiej formie, łączy w sobie cechy organiczne, ekspresjonistyczne, futurystyczne i konstruktywistyczne. Ze względu na wręcz eksplozję płaszczyzn i brył zyskał określenie „neobarokowego”. Budynek jest niezwykłym przykładem badania w owym czasie, możliwości żelbetu.

Tylko dzięki elastyczności materii betonowej możliwe stało się stworzenie tej niezwyklej, nawet dziś, budowli. To dzieło o dużym znaczeniu historyczno-krytycznym niestety popada w ruinę. Tekst bada relacje między formą architektoniczną a technologią (tu betonową) jako pojęciami nierozłącznymi. Odwołując się do tego przykładu esej stawia pytania dotyczące dziedzictwa brutalistycznej architektury betonowej.

Abstract

In this essay, the concept of architectural concrete is explored through a case study of the *Casa del Portuale* in Naples, a landmark in Italian Brutalist architecture. Designed for port workers by Aldo Loris Rossi, the Port House was built between 1968 and 1980. This megastructure, a landmark visible from the sea, is physically isolated, invisible, and inaccessible from the land, hidden among the port buildings. A monumental mass of raw concrete and glass, with a highly complex, expansive, sculptural form, it combines organic, expressionist, futuristic, and constructivist

features. Due to the sheer explosion of planes and volumes, it was called "neo-baroque". The building is an extraordinary example of the exploration of the possibilities of reinforced concrete at the time.

Only thanks to the flexibility of concrete was the creation of this extraordinary structure, even today, possible. This work of great historical and critical significance is unfortunately falling into disrepair. The text explores the relationship between architectural form and technology (in this case, concrete) as inseparable concepts. Drawing on this example, the essay raises questions about the legacy of Brutalist concrete architecture.

1. Wstęp

W latach powojennych zaczęła być widoczna nowa tendencja w architekturze, będąca wyrazem buntu wobec sztywności zasad i języka stylistycznego ruchu modernistycznego. Charakteryzowała się ciężkimi, tektonicznymi bryłami o dużej skali, przyjmującymi niezwykle, rozbudowane, ekspresyjne formy, wyrazistymi powierzchniami elewacji oraz eksponowaniem materiałów w stanie surowym. Ich istota miała być ukazana w sposób obiektywny: beton, szkło, cegła, stal musiały zostać użyte bez formalnego pośrednictwa. Tendencję, którą zaczęto określać mianem brutalizmu¹, wzięła nazwę od dominującego materiału budowlanego w języku francuskim *béton brut*. "Brutalizm nie zajmuje się materiałem jako takim, ale raczej jego jakością... widzeniem ich takimi, jakimi są: drewnianością drewna, piaskowością piasku"² – tak charakteryzował dążenie do uczciwości materiałów Peter Smithson brytyjski prekursor nurtu brutalistycznego. Wraz z rozprzestrzenieniem się tego pojęcia na skalę globalną, słowo brutalizm zaczęło coraz częściej kojarzyć właśnie z wykorzystaniem surowego betonu, który stał się idealnym materiałem do definiowania brył zmierzających w kierunku rzeźbiarskiej monumentalności. Beton – otwarty na przekształcania, zawsze na tyle niejednoznaczny, że można za jego pomocą projektować nowe treści – stał się ważnym medium do tworzenia eksperymentów architektonicznych³. Architekturę brutalizmu zdominowało użycie niewykończonego betonu z kontrastowymi, wyraźnie teksturowanymi powierzchniami, z widocznym deskowaniem lub obrobionego mechanicznie. Beton stał się wyrazem dążenia do tworzenia poczucia masy, ciężaru, skali i mocnego, dramatycznego wyrazu budowli. Modernistyczne gładkie, białe pudełka i ściany kurtynowe zastąpił surowy beton. Twórcy różnych szerokości geograficznych (od Europy po Afrykę i Indie) w umiejętny sposób wykorzystali szorstką poezję tej materii.

Brutalizm, który narodził się w Wielkiej Brytanii, rozprzestrzenił się w Europie i poza nią, adaptując się do różnych kontekstów regionalnych i kulturowych. We

¹ Uważa się, że brytyjski krytyk architektoniczny Reyner Banham wymyślił tę grę słów, gdy opublikował w grudniu 1955 r. artykuł zatytułowany: *The New Brutalism*. Jego kolejna książka *The New Brutalism: Ethic or Aesthetic*, opublikowana w 1966 r., jedynie wzmocniła kulturowe znaczenie architektury brutalistycznej i sprawiła, że termin ten wkroczył do języka potocznego.

² "Brutalism is not concerned with the material as such but rather the quality of material...the seeing of materials for what they were: the woodness of the wood; the sandiness of sand"
[w:] <https://magazine.artland.com/brutalist-architecture-the-defining-style-of-the-20th-century/> (data dostępu: 10.05.25)

³ A. Sharr, *Modern Architecture. A very Short Introduction*. Oxford 2018, s.73.

Włoszech ruch ten znalazł swój unikalny wyraz, łącząc surową estetykę z bogatym dziedzictwem architektonicznym tego kraju.

Fot. 1. BBPR, Torre Valasca, Mediolan, 1955-1957 (foto. A. Mielnik)

2. Brutalizm włoski

Po II wojnie światowej włoscy architekci chcieli zdystansować się od monumentalnej architektury reżimu faszystowskiego, zachowując jednocześnie modernistyczne ideały. Zaowocowało to powstaniem unikalnej wersji brutalizmu, która szanowała lokalne tradycje, a jednocześnie eksplorowała nowe formy. Architekci włoscy opracowali formę nowoczesnej architektury, która angażowała tradycyjne metody i materiały, czerpiąc z nieskażonych odniesień historycznych (Fot. 1, 2). To właśnie mnogość odwołań do przeszłości wchłoniętych w nowoczesne konstrukcje jest powtarzającą się cechą brutalistycznych budynków włoskich, nadając im unikalną tożsamość⁴.

⁴ <https://www.domusweb.it/en/architecture/2022/03/18/the-signs-of-neglect-on-aldo-loris-rossis-architecture.html> (data dostępu: 15.04.25)

Włoskie podejście do brutalizmu różni się od podejścia twórców z innych regionów ze względu na bogatą historię architektoniczną tego kraju. Włoskie budynki brutalistyczne zachowują funkcjonalną surowość tego nurtu, jednocześnie nawiązując do historii i symboliki kulturowej.

Fot. 2. Carlo Aymonino, Aldo Rossi, Monte Amiata, Mediolan, 1987-1974 (foto. A. Mielnik)

Adrian Forty we wprowadzeniu do książki *Brutalist Italy*⁵ pisze, że włoscy architekci rozwinęli swój własny, osobliwy sposób pracy z materiałem betonową. Badając struktury betonowe we Włoszech odkrył ze zdziwieniem, że beton jest tam używany w sposób semantycznie bardziej złożony. W XX wieku beton był traktowany jako medium zorientowane na przyszłość. Bardziej niż jakikolwiek inny materiał, był postrzegany jako „zachęcający”, a nawet „zobowiązujący” do wynalazczości i eksperymentowania, a budowanie z betonu stanowiło dowód niezwykłych umiejętności architektów i konstruktorów⁶.

Podczas gdy brutalizm w innych miejscach często koncentrował się na futurystycznych wizjach, architekci włoscy podkreślali, że beton może równocześnie reprezentować przeszłość (beton zdaje się być we Włoszech bardziej osadzony w kulturze) i przyszłość. Mieszali tradycję i porządki, podważali zasady konstrukcyjne. W budowlach klasyfikowanych jako brutalistyczne krzyżowali różne historyczne i badawcze ścieżki – racjonalne, postmodernistyczne, organiczne, wykorzystując do tego surowy beton. Beton we Włoszech stanowił sprzeciw wobec czystej technologii. Forty wskazuje, że być może właśnie większa chęć uchwycenia niejednoznaczności

⁵ A. Forty, *Introduction*, [in:] R. Conte, S. Perego, *Brutalist Italy*, Fuel Publishing, 2023, s. 5

⁶ Ibidem, s. 7-8

tej materii i rozpoznania jego pluralizmu zapewniła przetrwanie heroicznej ery betonu we Włoszech dłużej niż w innych krajach⁷.

Jednym z niezwyklej dzieł architektonicznych włoskiego brutalizmu, świadczącym o wybitnym kunszcie technicznym i artystycznym w projektowaniu z użyciem betonu jest *Casa del Portuale* w Neapolu (fot. 3.)⁸. Budynek, który do dziś wyraża wizjonerską moc i rękę „budowniczego utopii” Aldo Loris Rossiego.⁹

Fot. 3. Aldo Loris Rossi, Casa del Portuale, Neapol, 1968-1980 (foto. A. Mielnik)

⁷ Ibidem, s. 8

⁸ Drugim brutalistycznym obiektem autorstwa A.L. Rossiego w Neapolu jest kompleks mieszkaniowy *Piazza Grande* (1989)

⁹ D. Vargas, Aldo Loris Rossi – *Casa del Portuale*(1978), *Piazza Grande* (1989), *Naples Italy* [w:] DOMUS 03.2022, s. 12

3. Casa del Portuale

Casa del Portuale autorstwa Aldo Loris Rossiego, budynek przeznaczony dla pracowników portu, wzniesiony został w latach 1968-1980 we wschodniej części portu w Neapolu. Pomimo, iż nosi dzisiaj ślady zaniedbania, nadal widoczne są w tym niezwykłym dziele determinacja autora by przełamać schematy i jego techniczne mistrzostwo w obchodzeniu się z materiały betonową.

Budynek został zlecony Aldo Loris Rossiemu (1933-2018) przez C.U.L.P (Campagnia Unica Lavoratori Portuali), spółdzielnię świadczącą usługi portowe w regionie Neapolu. Budynek ukończony w 1980 roku mieścił biura administracyjne, pomieszczenia socjalne, usługowe, techniczne, archiwum, restaurację (na najwyższym poziomie), parking, miał także służyć jako ośrodek szkoleniowy dla pracowników portu.

Fot. 4. Aldo Loris Rossi, Casa del Portuale, Neapol, 1968-1980 (foto. A. Mielnik)
Fot. 5. Aldo Loris Rossi, Casa del Portuale, Neapol, 1968-1980 (foto. M. Początko)

Budynek stanowi punkt orientacyjny widoczny z morza. Jego charakterystyczna sylwetka wznosi się ponad kontenery i obiekty portowe. Jest monumentalną bryłą ze zbrojonego betonu, skomponowaną z ogromnej ilości form. To architektoniczna erupcja obłych kształtów, ostrych krawędzi i odważnych wsporników. Składa się z dwóch wyraźnych części, wydłużonej horyzontalnej podstawy i dziesięciopiętrowej wieży. Dwanaście pionowych, pustych cylindrów (Fot. 6) tworzy strukturalne jądro *Casa del Portuale*, do którego przymocowane są wspornikowo na różnych poziomach kolejne platformy, bryły o zróżnicowanych kształtach i wielkościach, w artykulacji poziomej i pionowej, organicznych i prostokreślnych, wypukłych i wklęsłych, przeszklonych i pełnych, mieszczących różne funkcje. Cylindry wykorzystywane są jako przestrzeń mieszcząca infrastrukturę pionową (np. klatki schodowe, windy i linie

energetyczne), co było rozwiązaniem technicznym wyjątkowo eksperymentalnym jak na tamte czasy¹⁰. Dynamika kompozycja polega na odepchnięciu odśrodkowo, eksplozji brył skoncentrowanych wokół centralnego jądra. Formę charakteryzuje niezwykle „wybuchowa energia” płaszczyzn i objętości rozszerzających się w przestrzeń.

Fot. 6. Aldo Loris Rossi, Casa del Portuale, Neapol, 1968-1980 (foto. M. Początko)

Struktura pozbawiona oczywistego frontu i tyłu, bez centrum i bez hierarchii. Jej styl architektoniczny łączy w sobie organiczne morfologie, wpływy ekspresjonistyczne, futurystyczne i konstruktywistyczne. Można dopatrzeć się inspiracji rzeźbami Umberto Boccioniego. Jak w rzeźbach futurystycznych, prawda ruchu była przekazywana za pomocą abstrakcyjnych środków, *Casa del Portuale* przypomina zastygłą w ruchu maszynę.

Wydłużony blok, osłaniający parking przywodzi na myśl wzniesioną nad ziemią rufę statku (Fot. 5), jest od drugiej frontowej strony formalnie mocno osadzony w terenie tu z kolei nawiązując do muskularnego wzmocnienia brzegu, rafy, skały lub elementu fortyfikacji i równoważą wznoszącą się z podstawy bryłę wieży. Tam znajduje

¹⁰ https://www.docomomoitalia.it/wp-content/uploads/2024/03/MF_52.pdf (data dostępu: 16.04.2025)

się rampa wejściowa do budynku (Fot. 4). Dynamika zewnętrzna jest również obecna we wnętrzach.

Ta niezwykle ekspresjonistyczna budowla z jednej strony kontrastuje z otoczeniem (wysokością i formą) nawiązując jednak wizualnie do bliższych lub dalszych elementów miasta – portowych dźwigów, gazometrów, silosów, sklepienia modernistycznego Targu Rybnego¹¹ (proj. Luigi Cosenza, 1929) i dzwonnicy kościoła Santa Maria del Carmine. W 1981 roku, na łamach magazynu DOMUS nr 617, włoski krytyk Gillo Dorfles opisał architekturę Rossiego jako neobarokową podkreślając swobodę kompozycyjną i strukturalną oraz figuratywną intensywność.¹²

Dzieło skupia w sobie brutalizm formy i materii. Użycie zbrojonego betonu wylewanego na miejscu, nie tylko dało swobodę stworzenia tak wymagającej strukturalnie formy, nie ograniczonej tradycyjnym układem kolumn i belek. Surowy beton, o podkreślonej fakturze (odbicia szalunków, deskowań (Fot. 7,8)), stanowiącej jedyny detal, stanowi tu wyraz dążenia do szczerości i naturalności materii. Wzmacnia też grę brył w świetle. Taki użyty materiał miał być nie tylko nośnikiem wartości estetycznych lecz etycznych. „Beton surowy i niewykończony ukazuje się jako synonim myślenia o powrocie do humanizmu przestrzeni architektonicznej”.¹³ Wyraża zaangażowanie w transformację społeczną. Napis „C.U.L.P.” na fasadzie odzwierciedla genezę wywodzącą się ze związków zawodowych, czyniąc go ważnym świadectwem upodmiotowienia pracowników. Arcydzieło architektonicznej innowacji dla pracowników portowych, ucieleśnia eksperymentalną, społecznie świadomą architekturę epoki.

III. 7. Aldo Loris Rossi, Casa del Portuale, Neapol, 1968-1980 (foto. M. Początko)

¹¹ Budynek oddalony o kilkaset metrów, również odizolowany i zaniedbany.

¹² D. Vargas, *Aldo Loris Rossi – Casa del Portuale*(1978), *Piazza Grande* (1989), *Naples Italy* [w:] DOMUS 03.2022, s. 14-15

¹³ M. Charciarek, *Związki idei i materii w architekturze betonowej*, Politechnika Krakowska, Kraków 2015, s. 138.

Brutalistyczna poetyka tej budowli sprawiają że nadal uważana jest ona za jedną z najważniejszych dzieł drugiej połowy XX wieku w Neapolu. Budynek został ujęty w wystawie „History and Counter-History of Italian Architecture 1944-2000”, która odbyła się w muzeum MAXXI (25.04-15.09.2018r.), poświęconej wielkiemu historykowi, wykładowcy, krytykowi, politykowi i projektantowi Bruno Zevi, a także nowoczesnej i współczesnej architekturze włoskiej, którą wspierał i promował swoją pracą. To dzieło o dużym znaczeniu historyczno-krytycznym, cytowane i dyskutowane, dziś boryka się z dwoma poważnymi problemami: opuszczeniem i zaniedbaniem (Fot. 9). Obecnie w budynku częściowo mieszczą się biura C.U.L.P. Większa część budynku jest nieużytkowana. Jest pusta i opuszczona. Stan techniczny budynku jest bardzo zły. Kondycja elewacji wskazuje na ogólny brak konserwacji budynku, z oznakami uszkodzeń spowodowanych użytkowaniem i czynnikami klimatycznymi.

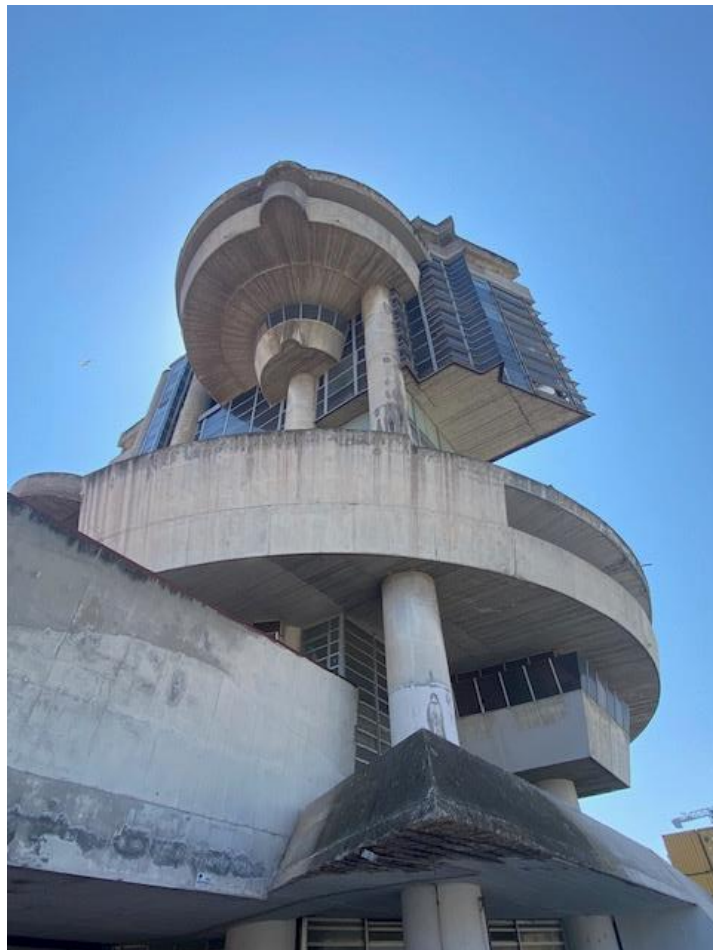

III. 8. Aldo Loris Rossi, Casa del Portuale, Neapol, 1968-1980 (foto. M. Początko)

Tylko dwa z dziewięciu pięter są nadal wykorzystywane przez C.U.L.P., której liczba członków na przestrzeni dziesięcioleci spadła z 1200 w latach 90. do 65 członków; kolejne cztery piętra zajmują firmy działające w porcie; dwa są niewykorzystane, podobnie jak kilka dużych pomieszczeń w przyziemiu¹⁴.

Drugi to problem konstrukcyjny: użycie surowego betonu wymaga stałej i kosztownej konserwacji, która nigdy nie miała miejsca w ciągu ponad czterdziestu lat istnienia budynku. Niezbędne wydają się być dwie inicjatywy, projekt waloryzacji obiektu, mający na celu pełne wykorzystanie przestrzeni i funkcji zgodnych z wartością i rodzajem budynku. Ze względu na trudne usytuowanie budynku, oczywistym i najbardziej odpowiednim jest kontynuowanie podobnych funkcji. Jednocześnie konieczne jest przygotowanie projektu renowacji, także aktualizacja systemów technicznych. Obiekt niewątpliwie zasługuje na inną przyszłość niż popadanie w ruinę.

Akceptacja a wręcz celebrowanie niedoskonałości jako ważnej cechy surowego betonu jest ważną częścią „architektury betonowej”, jednak *Casa del Portuale* przekroczyła już granicę akceptacji degradacji.

Fot. 9. Aldo Loris Rossi, Casa del Portuale, Neapol, 1968-1980 (foto. A. Mielnik)

¹⁴ P. Belfiore, *La solitudine degli edifici del moderno. La Casa del Portuale*, 2022, [w:] <https://www.nagora.org/la-solitudine-degli-edifici-del-moderno-la-casa-del-portuale> (data dostępu: 23.04.2025)

4. Podsumowanie – architektura a czas

Czas i grawitacja to dwie siły, z którymi musi się mierzyć architektura. Architektura jest ciągłą próbą panowania nad grawitacją. Czasu nie da się kontrolować, można mu towarzyszyć i próbować znosić nieustanne jego ataki i zmiany przez niego przynoszone. Jak pisze Jean Nouvel "architektura próbuje zaprzyjaźnić się z tym nieodłącznym towarzyszem, który może zacząć ją głaskać i polerować, nadawać mu patynę lub obwieszać mchem i winoroślą, a nawet ujawniać faktury jego ścian i dachów".¹⁵ Jest to pozytywne podejście akceptujące a nawet afirmujące znaki czasu. Le Corbusier porównywał skazy i pęknięcia twardej, betonowej skorupy do zmarszczek i blizn na skórze starego człowieka.¹⁶

Jednym ze sposobów opanowania czasu jest próba zrozumienia historii. Jednak pomimo naszych wysiłków historia jest tylko uchwyconą pamięcią rzeczy. Mamy również do dyspozycji rozwiązanie w zakresie przebudowy, renowacji, pomysłowej transformacji i recyklingu, jednak nie zatrzymują one czasu. Inną tendencją dominującą w naszej kulturze współcześnie jest zatrzymywanie czasu, przyszłego i przeszłego, poprzez „sprowadzanie budynków do najniższych, wspólnych mianowników estetycznych”.¹⁷ Powstają budynki bezczasowe estetycznie, które jednak również podlegające jego wpływowi.

Wiele włoskich budowli brutalistycznych jak *Casa del Portuale* ucierpiało z powodu zaniedbania, inne zostały zniekształcone, a niektóre całkowicie porzucone. Jak mawiał Ernesto Nathan Rogers, trupy architektury pozostają nieopgrzebane. I tak jest w przypadku licznych dzieł brutalistycznych rozsianych po świecie, niezdolnych do nadążania za zmiennym biegiem potrzeb ekonomicznych, funkcjonalnych, ekologicznych. Naturalna fizyczna korozja materii betonowej, która charakteryzuje wiele dzieł tego nurtu, przyczyniła się właśnie do ukonkretnienia w zbiorowej wyobraźni ikonografii brutalistycznej architektury jako „niepochowanych zwłok”¹⁸. Niezrozumiane, były wskazywane jako ostrzeżenie przed przeszłością. Choć brutalizm na jakiś czas stracił uznanie, dziś jego architektoniczne dziedzictwo i jego kulturowe znaczenie jest na nowo odkrywane. Budynki niegdyś uważane za surowe i nieatrakcyjne są obecnie doceniane ze względu na swoją wartość historyczną i architektoniczną. Stanowi przykład tendencji, o nieprzemijającej sile estetycznej i wartości etycznej, polegającej próbie zmiany świata za pomocą architektury.

Co jednak począć, gdy żelbetowy monument traci swoją funkcjonalność, ulega technicznemu zużyciu, a idee, którym niegdyś służył, już dawno przebrzmiały¹⁹? Oczywiście można go zburzyć, jednak nie wspominając o aspektach straty kulturowej, rozbiórka i wznoszenie nowego budynku nie stanowi rozwiązania odpowiadającego na wyzwania klimatyczne i środowiskowe. Niewątpliwie betonowe dziedzictwo jest warte walki. „By architektura trwała musi być utrzymywana przy życiu, tak by mogła się przystosować do nowych warunków danych czasów”.²⁰

¹⁵ J. Nouvel, *Architecture and the (in)justice of time*, DOMUS, 03.2022, s. 1

¹⁶ B. Ciarkowski, *Dobry, zły i szczyry. O estetyce, etyce oraz ukrytych znaczeniach betonu*, „Herito” nr 53, s. 102.

¹⁷ <https://www.archdaily.com/1009576/why-time-is-a-problem-for-architects> (data dostępu: 16.06.2024)

¹⁸ Ch. Testoni, *Brutalism in Italy, 20 architectures you should know*, [in:]

<https://www.domusweb.it/en/architecture/gallery/2023/05/18/20-brutalist-works-in-italy.html> (data dostępu: 15.04.25)

¹⁹ B. Ciarkowski, *Op. Cit.*, s. 109.

²⁰ J. Nouvel, *Op. Cit.*, s. 1

5. Literatura

- [1] P. Belfiore, *La solitudine degli edifici del moderno. La Casa del Portuale*, 2022, [w:] <https://www.nagora.org/la-solitudine-degli-edifici-del-moderno-la-casa-del-portuale> (data dostępu: 23.04.2025)
- [2] B. Ciarkowski, *Dobry, zły i szczery. O estetyce, etyce oraz ukrytych znaczeniach betonu*, „Herito” nr 53.
- [3] M. Charciarek, *Związki idei i materii w architekturze betonowej*, Politechnika Krakowska, Kraków 2015.
- [4] R. Conte, S. Perego, *Brutalist Italy*, Fuel Publishing, 2023.
- [5] J. Nouvel, *Architecture and the (in)justice of time*, “DOMUS”, 03.2022.
- [6] A. Sharr, *Modern Architecture. A very Short Introduction*. Oxford 2018.
- [7] Ch. Testoni, *Brutalism in Italy, 20 architectures you should know*, [in:] <https://www.domusweb.it/en/architecture/gallery/2023/05/18/20-brutalist-works-in-italy.html> (data dostępu: 15.04.25)
- [8] D. Vargas, *Aldo Loris Rossi – Casa del Portuale(1978), Piazza Grande (1989), Naples Italy* [w:] “DOMUS”, 03.2022.
- [9] <https://www.archdaily.com/1009576/why-time-is-a-problem-for-architects> (data dostępu: 16.06.2024)
- [10] https://www.docomomoitalia.it/wp-content/uploads/2024/03/MF_52.pdf (data dostępu: 16.04.2025)
- [11] <https://www.domusweb.it/en/architecture/2022/03/18/the-signs-of-neglect-on-aldo-loris-rossis-architecture.html> (data dostępu: 15.04.25)
- [12] <https://magazine.artland.com/brutalist-architecture-the-defining-style-of-the-20th-century/> (data dostępu: 10.05.25)